

TEORIA COMPETENȚEI COMUNICATIVE LA JÜRGEN HABERMAS

Lect. univ. dr. **Ioan LESUȚAN**
Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad
lesutan@uvvg.ro

În unele lucrări de exegeză a operei lui Jürgen Habermas se vorbește de existența a două perioade distincte, și anume, opere timpurii în care sunt încadrate, în special, examinările sale legate de teorie cunoașterii, și opere de maturitate axate, mai ales, pe teoria acțiunii comunicative și teoria critică a societății. Totuși, nu putem vorbi de existența unei rupturi, de constituirea unui nou punct de pornire în viziunea filosofică a lui Jürgen Habermas, ci, mai degrabă, de o schimbare de accent.

Mai exact, este vorba de o cotitură comunicațională, pragmatică, deoarece demersul filosofului german se concentrează tot mai mult pe actul comunicării, pe „reconstrucția sistemului de reguli după care noi producem sau generăm situațiile vorbirii în general”. Habermas afirmă existența unei distincții între *exprimare* și *propoziții*, acestea din urmă fiind „unități lingvistice”, care constau din expresii lingvistice, în timp ce exprimările sunt „propoziții situate, adică unități pragmatice ale vorbirii.”¹ Această distincție este esențială în teoria habermasiană, și-i conferă elementul său de originalitate. În „Ce este pragmatismul universal?”, Habermas arată că *vorbirea* este mediul comunicării între subiecții care interacționează; prin urmare trebuie distins între *vorbire* (*parole*) care este baza și limbaj (*langue*), prima fiind accesibilă reconstrucției raționale. Privilegiind limbajul și luând modul asertoric ca bază, filosofii au tendința de a comite „eroarea logică a abstractizării”, prin care se acordă atenție proprietăților sintactice și semantice ale unei propoziții formulate, în abstract, de realizarea vorbirii și subiecții activi, care folosesc propozițiile în exprimările lor.²

Competența comunicativă

Habermas formulează conceptul de „competență comunicativă” plecând de distincția realizată de Noam Chomsky dintre „competența lingvistică” și „performanța lingvistică”. Chomsky numește „competență lingvistică” capacitatea unui vorbitor ideal de a stăpâni un sistem abstract de reguli generative de vorbire, iar „performanța lingvistică” se referă la aplicarea acestei capacități în anumite condiții date. Filosoful german observă că performanța lingvistică nu depinde numai de condițiile extrinseci ale folosirii limbii, ci și de condițiile intrinseci, adică „structurile generale ale situațiilor de vorbire posibile sunt ele însele aduse la iveală prin actul vorbirii.”³ Aceste structuri generale ale vorbirii sunt acelea care ajută la producerea și receptarea enunțurilor, atât sub aspectul structurii, cât și al semnificației lor, sau în termeni habermasieni ajută la „situarea lor pragmatică”.

În acest sens, Habermas distinge între *propoziții* – ca unități lingvistice și *exprimări* – care sunt propoziții situate. Astfel, competența lingvistică, de care vorbește Chomsky, se reduce la capacitatea de a formula asemenea expresii lingvistice, iar capacitatea de a transforma propozițiile în exprimări constituie *competența comunicativă*.

Unitatea elementară a exprimării este, conform lui Habermas, „actul de vorbire” așa cum este el afirmat de Austin și Searle. Prin „act de vorbire”, Habermas înțelege: unitatea elementară a vorbirii – adică cel mai mic enunț (verbal) care este inteligibil și

¹ *Ibidem*.

² Jürgen Habermas, „What is Universal Pragmatics?” în *Communication and the Evolution of Society*, translate by

Thomas McCarthy, (Boston: Beacon Press, 1979). p. 6 – 7.

³ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 190.

acceptabil de cel puțin un alt actor competent într-un context comunicativ.⁴

Un act de vorbire nu este o propoziție, ci, mai degrabă, producerea și emiterea unei propoziții în anumite condiții, iar teoria competenței comunicative vizează tocmai aceste condiții ale transformării propoziției în exprimare.

Unitatea elementară a vorbirii are, potrivit lui Habermas, o dublă structură:

Un act de vorbire este constituit dintr-o propoziție performativă și din conținutul propozițional al unei propoziții care depinde de aceasta (și atunci când părțile componente performative nu sunt explicit verbalizate, ele sunt permanent implicate în procesul vorbirii; de aceea ele trebuie să apară în structurile de adâncime ale unei propoziții, oricare ar fi ea).⁵

Propoziția performativă stabilește modul de a comunica, a interacționa între vorbitor și ascultător, și prin aceasta conferă sensul sau semnificația propoziției dependente, în timp ce propoziția dependentă are conținut propozițional și comunică ceva, realizează o legătură cu lumea obiectelor, evenimentelor etc.

Un act de vorbire are succes numai dacă participanții realizează dubla structură a vorbirii și continuă comunicarea lor la cele două niveluri simultan⁶ (*adică nivelul intersubiectivității*, în care vorbitorul și ascultătorul, prin intermediul actelor ilocuționare, produc relația interpersonală care le permite să realizeze înțelegerea reciprocă și *nivelul obiectelor din lume*, sau *stării de lucruri* asupra căreia ei doresc să realizeze un consens în termenii rolurilor comunicaționale asumate la nivelul intersubiectivității): ei trebuie să unească comunicarea unui conținut cu metacomunicarea despre rolurile, în care conținutul comunicat este luat.

⁴ Jürgen Habermas, „Some Distinctions in Universal Pragmatics: A Working Paper”, *Theory and Society*, 3 (1976), p. 155.

⁵ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 192.

⁶ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 193, și Jürgen Habermas, „Some Distinctions in Universal Pragmatics: A Working Paper” *Theory and Society*, 3 (1976) p. 156.

Teoria „competenței lingvistice”, așa cum este ea înțeleasă de Chomsky, se referă la producerea sau la generarea de „propoziții dependente” sau la propozițiile conținutului propozițional, în timp ce teoria „competenței comunicative” a lui Habermas se referă la generarea, împreună cu fiecare propoziție dependentă, a unei „propoziții dominante”. Astfel, o teorie a competenței comunicative trebuie să explice prestația, pe care vorbitorul și ascultătorul și-o asumă, în prealabil, atunci când transformă propozițiile în exprimări.⁷ Aceste prestații sunt analizate din punctul de vedere normativ al îndeplinirii condițiilor pentru realizarea înțelegerii, motiv pentru care „teoria competenței comunicative” sau „pragmatica universală” are ca sarcină identificarea și reconstruirea „condițiilor universale ale înțelegerii posibile”.⁸

Deși aceste caracteristici pragmatice inerente actelor de vorbire nu trebuie să fie, în mod explicit, verbalizate, ele pot fi exprimate într-un discurs explicit cu ajutorul a ceea ce Habermas numește „universalii pragmatice” sau „universalii constitutoare de dialog”. Filosoful german, bazându-se pe opera lui D. Wunderlich, distinge cinci clase de asemenea universalii pragmatice, anume: (1) pronumele personal; (2) forme de adresare și de introducere a vorbirii (vocativ, onorativ) – fiind corelate cu structura generală a rolurilor asumate de către vorbitori, ascultători și potențiali participanți la comunicare; (3) exprimări deictice (spațiul și timpul, demonstrativul, articolul etc.) care sunt corelate cu locul și timpul exprimării, cu spațiul de percepție al vorbitorilor/ascultătorilor, precum și cu obiectele predicabile posibile; (4) verbele performative (a afirma, a promite, a comanda etc.), care determină sensul exprimării ca atare, relația vorbitorului cu exprimarea și relația dintre vorbitor și ascultător; și (5) verbele intenționale utilizate neperformativ și unele adverbe modale, care sunt corelate cu intențiile și atitudinile vorbitorului.⁹ Astfel, o teorie a competenței comunicative, sau

⁷ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 192.

⁸ Jürgen Habermas, „What is Universal Pragmatics?”, *op. cit.* p. 1.

⁹ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 196.

pragmatica universală, trebuie să elaboreze logica din spatele folosirii acestor universalii pragmatice.

Habermas își concentrează atenția asupra propoziției performative, considerând-o că este partea cea mai importantă a actului de vorbire, pentru care el încearcă o clasificare și o justificare a acesteia. Rezultatul este împărțirea actelor de vorbire în patru clase, anume:

- *comunicative* - (unde găsim verbe precum, a spune, a exprima, a vorbi, a întreba, a răspunde, a menționa etc.) care exprimă sensul pragmatic al vorbirii în general, explicitând sensul exprimărilor ca exprimări;

- *constatative* - (a susține, a descrie, a explica, a interpreta etc.) care exprimă sensul folosirii cognitive a propozițiilor, ele explicitând sensul propozițiilor ca propoziții;

- *representative* - (a ști, a spera, a recunoaște, a mărturisi, a ascunde, a nega etc.) care servesc la a arăta sensul pragmatic al autoreprezentării unui vorbitor în fața unui ascultător, explicitând sensul exprimării intențiilor, atitudinilor, expresiilor unui vorbitor;

- *regulative* - care asigură exprimarea sensului folosirii pragmatice a propozițiilor, explicitând sensul relației pe care vorbitorul/ascultătorul o adoptă ca regulă, pe care ei o pot respecta sau încălca (exemple: a porunci, a pretinde, a interzice, a refuza etc.).¹⁰

Stăpânirea acestor clase a actelor de vorbire este fundamentală, afirmă Habermas, pentru capacitatea de a realiza distincții de bază pentru orice situație de vorbire. Astfel, angajarea unei propoziții constatative face posibilă distincția dintre o lume publică a principiilor recunoscute intersubiectiv și o lume privată a simplelor opinii (în termenii filosofiei clasice, între existență și aparență). Folosirea unei propoziții reprezentative face posibilă deosebirea dintre un sine individual și exprimările, enunțurile și acțiunile vorbite ale acestuia, care la rândul lor pot deveni obiect al enunțurilor (esență și fenomen). Și folosirea propoziției regulative, care face posibilă distincția dintre ceea ce este și ceea ce ar trebui să fie.

Acțiune comunicativă și discurs

Gândirea filosofică s-a constituit pe baza unei dualități a atitudinilor față de realitate, dualitate care a îmbrăcat diverse forme, cum ar fi: doxa - episteme, simț comun - cunoaștere științifică, limbaj comun - limbaj științific etc. Aceste distincții joacă un rol central în filosofia occidentală. În acest context, Habermas propune propria sa distincție care capătă forma distincției dintre două forme ale comunicării (sau ale „vorbirii”): *acțiunea comunicativă* (interacțiunea) și *discursul*: „în prima validitate corelațiilor de sens este naiv presupusă, pentru a schimba informații (experiențe legate de acțiune); în a doua pretențiile de validitate problematizate sunt tematizate, dar nu se schimbă informații”¹¹

Prima formă a comunicării, acțiunea comunicativă (interacțiunea), se realizează în jocurile de vorbire, iar jocurile de vorbire, afirmă Habermas „decurge nestânjenit” dacă se bazează pe un consens realizat prin recunoașterea reciprocă a cel puțin patru pretenții de validitate, care sunt implicate în schimbul actelor de vorbire: pretenția că exprimarea este inteligibilă, că un conținut propozițional este adevărat, că vorbitorul este sincer sau veridic, și, în sfârșit, că este corect și adecvat pentru el să realizeze actul de vorbire pe care el îl efectuează.

În acțiunea comunicativă, aceste pretenții de validitate ridicate sunt implicite și acceptate în mod naiv. Dar există posibilitatea ca una sau mai multe să devină problematice într-un mod fundamental, adică într-un mod, în care simpla oferire de informații suplimentare, clarificarea unei neînțelegeri și alte asemenea lucruri, nu sunt suficiente. În aceste cazuri, atunci când fundamentul consensului este pus sub semnul întrebării, formele specifice de soluționare ale problemei sunt chemate să elimine perturbațiile și să restaureze fundamentul consensului original sau să instituie altul nou:

Lămuririle, susținerile, explicările și justificările care apar în contextele interacțiunii dau informații; ele satisfac întrebări în care se cer informații despre ceva. Ele nu sunt suficiente pentru a satisface întrebări care exprimă

¹⁰ *Ibidem*, 197 - 199.

¹¹ *Ibidem*, p. 201.

îndoiala față de pretențiile de validitate implicite ale exprimărilor; *aceste* întrebări pretind indicarea temeiurilor. De aceea, la ele se poate răspunde numai în discursuri, deoarece altfel se întrerup interacțiunile. Întemeierea discursivă transformă lămuririle în interpretări, susținerile în judecăți, explicațiile în explicații teoretice. În acest scop trebuie să trecem de la vorbirea care este acțiunea comunicativă, la vorbirea ca discurs.¹²

Discursul reprezintă o ruptură din contextul acțiunii comunicative, acesta solicită „o virtualizare a coercițiilor acțiunii”, fiind înlăturate toate motivele, exceptându-l pe acela al disponibilității la o înțelegere, și la „o virtualizare a pretențiilor de validitate” care presupune disponibilitatea de a suspenda judecata cu privire la existența unor anumite stări de fapt (care pot să fie, dar pot și să nu fie), precum judecata cu privire la corectitudinea unor norme (care pot fi juste, dar pot să fie și injuste). Pe de altă parte, contextul interacțiunii conține o referință implicită la discurs. În măsura, în care interacțiunea implică privirea celui alt ca subiect, ea implică și că acesta știe ceea ce face și de ce anume face lucrul respectiv, adică el deține, în mod intenționat, credința că acționează în conformitate cu norme și că este capabil de o justificare discursivă în cazul în care se ridică o întrebare. Altfel spus, „modelul acțiunii comunicative pure (interacțiunii)” implică presupuziția că subiecții care interacționează sunt capabili de a-și justifica discursiv credințele și normele lor, și altfel indică discursul ca o formă posibilă de comunicare.

Habermas este de părere că această presupuziție de responsabilitate, această speranță că celălalt își poate legitima comportamentul său în același mod în care noi putem (fiind convinși de aceasta) să-l justificăm pe al nostru, este o caracteristică a funcționării jocurilor de limbaj. În același timp, el este conștient că această presupunere este contrafactuală, că excepția este o regulă în istoria umanității.

Știm că acțiunile instituționalizate nu corespund de regulă acestui *model al acțiunii comunicative pure*, deși, nu putem evita să

procedăm contrafactual altfel, decât acest model ar fi real. Pe această ficțiune inevitabilă se sprijină umanitatea relațiilor dintre oameni care sunt încă oameni, adică care nu au devenit încă, subiecți, în autoobiectivările lor, adică pe deplin străini.¹³

Că această presupunere este contrafactuală și că ea persistă totuși ca o așteptare poate fi, conform lui Habermas, explicată într-o teorie a comunicării sistematic distorsionate.

Cum s-ar putea însă, dacă aceasta este situația, să fie stabilizate aceste așteptări contrafactice? Aceasta se poate atinge numai pe calea legitimării fiecărui sistem de norme valid și prin ancorarea credinței în legitimitate în blocajele sistematice ale comunicării formatoare de voință. Pretenția normelor la posibilitatea de întemeiere se soluționează prin imaginile asupra lumii cu rol legitimator. Validitatea acestor imagini asupra lumii este, la rândul ei, stabilită într-o structură a comunicării, care exclude formarea discursivă a voinței în măsura în care interzice, atât transformarea tuturor exprimărilor extraverbale, cât și tranziția flexibilă de la acțiunea comunicativă la discurs. Blocajele de comunicare, care transformă în ficțiune imputația reciprocă de responsabilitate stau în același timp, la baza credinței în legitimitate, care întreține iluzia netransparenței ficțiunii. Acesta este rezultatul paradoxal al ideologiilor. Modelul individual real al acestora este deranjamentul neurotic, în care a fost studiat de asemenea mecanismul contorsionării (desimbolizării) comunicării.¹⁴

Având în vedere posibilitatea unei comunicări sistematic distorsionate, Habermas se întreabă cum putem deosebi un acord realizat discursiv de simpla aparență a unui acord. Adică care sunt criteriile unui consens „adevărat” ca opus unui consens „fals”? Un răspuns la aceste probleme poate fi teoria consensuală a adevărului.

Teoria consensuală a adevărului

În „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative” Habermas dezvoltă, pentru prima dată, versiunea sa cu privire la teoria adevărului în forma unei

¹² *Ibidem*, 202 – 203.

¹³ *Ibidem*, p. 205.

¹⁴ *Ibidem*, p. 205 – 206.

teorii consensuale, noțiunea de consens este introdusă direct, fără nicio pregătire prealabilă, și legată de implicațiile imediate ale discursului. Această teorie consensuală schițată, în acest eseu, este dezvoltată într-o altă scriere a sa din aceeași perioadă și anume în „Teorii ale adevărului”¹⁵, unde el o expune într-o contrapunere cu alte teorii asupra adevărului.

Astfel, o primă delimitare este realizată față de teoria semantică a adevărului, Habermas argumentează, împreună cu Strawson, că nu propozițiile, ci enunțurile – ceea ce noi spunem în afirmații – pot fi „adevărate” sau „false”.¹⁶ Apoi, Habermas completează aprecierea lui Strawson încorporând anumite caracteristici ale tradiției Austin-Searle. În timp ce afirmația lui Austin că adevărul sau falsitatea sunt predicate ale unei anumite clase a actelor de vorbire, și anume a susținerilor/asertiunilor, perspectiva lui Searle că doar în actele de vorbire de acest tip conținutul propozițional apare propriu-zis în forma propoziției, este corectă. Susținerile își obțin forța lor asertivă prin faptul că sunt încorporate în afirmații. Concluzia acestei linii de gândire este teza că adevărul este o pretenție de validitate, pe care noi o legăm de susțineri, afirmându-le – noi pretindem că susținerile afirmate sunt adevărate. Semnificația „adevărului”, astfel, trebuie explicată în legătură cu pragmatica unei anumite clase de acte de vorbire și anume, constatativele.

Apoi Habermas analizează critic perspectiva lui Ramsey, care afirmă că: în orice susținere de forma „p este adevărat”, expresia „este adevărat” este redundantă, aducând ca argument diferența austiniană dintre asertiunea despre obiectele experienței noastre și asertiunea despre pretenția de adevăr a susținerii despre realitate. Aceasta din urmă, pe care Habermas o numește aici „constatare metalingvistică”, este realizată la nivelul discursului, în care pretențiile de adevăr sunt puse sub semnul întrebării, fiind tematizate (fiind considerate ca ipoteză, în acest caz) și verificate, și astfel susținerile

despre adevărul susținerilor nu sunt redundante. Acest lucru poate să se întâmple la nivelul acțiunii comunicative, unde o explicație a pretenției de validitate ridicată odată cu susținerile ar fi redundantă.

În al treilea rând, Habermas se opune teoriei corespondenței a adevărului fiind de acord cu Strawson asupra diferenței dintre „lucrurile și întâmplările de pe fața globului, atestate sau văzute sau auzite” și faptele, care „sunt ceea ce enunță susținerile, când sunt adevărate”, adică dintre obiectele experienței și faptele:

Un fapt este ceea ce face adevărat un enunț; de aceea spunem că enunțurile redau, descriu, exprimă faptele, iar lucrurile și evenimentele, personale și exprimările lor, adică obiectele experienței, sunt, dimpotrivă acele *asupra cărora* facem susțineri și *despre care* susținem ceva. Ceea ce susținem despre obiecte este, atunci când susținerea este îndreptățită, un fapt.¹⁷

Apoi Habermas susține, folosindu-se de Peirce, că, dacă termenul „realitate” nu are alt sens decât acela, pe care îl legăm de enunțurile asupra faptelor și dacă concepem lumea ca pe o totalitate a faptelor, atunci relația de corespondență dintre enunțuri și realitate nu poate fi determinată, decât prin enunțuri. Astfel, „teoria corespondenței a adevărului caută zadarnic să iasă din domeniul logico-lingvistic...”¹⁸

Faptele sunt, este adevărat, într-un anumit sens „date” ca obiecte ale experienței noastre. În contextul acțiunii comunicative cotidiene, susținerile sau asertiunile noastre sunt despre obiecte, doar atunci când anumite întrebări sunt puse, și nevoia de a verifica pretențiile de adevăr se realizează o atitudine discursivă, că faptele ca fapte, devin teme de comunicare.¹⁹

Așa cum am mai menționat, un joc de limbaj funcțional se bazează, potrivit lui Habermas, pe un fundament al consensului asupra adevărului anumitor convingeri și corectitudinea anumitor norme. În măsura în care experiența nu intră în conflict cu așteptările, experiența rămâne fundamentul din umbră a acestor convingeri și norme,

¹⁵ Jürgen Habermas, „Teorii ale adevărului”, în *Cunoaștere și comunicare*, ed. Andrei Marga (București: Editura Politică, 1983), p. 408 - 466.

¹⁶ *Ibidem*, p. 409.

¹⁷ *Ibidem*, p. 412 - 413. Sublinierile aparțin autorului.

¹⁸ *Ibidem*, p. 414.

¹⁹ *Ibidem*.

adică asigură stabilitatea schimbului pretențiilor de validitate implicate în interacțiunea comunicativă. Odată puse însă sub semnul întrebării, pretențiile de validitate pot fi justificate doar discursiv, prin argumentare.

Experiențele *susțin* pretenția de adevăr a susținerilor: ne îngrijim să rămânem în dreptul lor cât timp nu se ivește vreo experiență disonantă. O pretenție de adevăr se lasă însă *soluționată* numai prin argumente. O pretenție *susținută* de experiență nu este încă, în niciun caz, o pretenție *întemeiată*.²⁰

Astfel, elucidarea noțiunii de adevăr implică, în mod necesar, o analiză a justificării discursive a pretențiilor de validitate. În termeni habermasieni, aceasta necesită o logică (pragmatică) a discursului.

Este important aici să menționăm că justificarea discursivă a pretențiilor de validitate implicate în interacțiunea sau acțiunea comunicativă nu vizează doar pretenția de adevăr, ci și pe cea de corectitudine – adică normele care ghidează acțiunile trebuie să fie adecvate și să solicite o justificare discursivă. Astfel logica discursului și a teoriei consensuale, pe care le dezvoltă Habermas, trebuie să ia în considerare nu doar adevărul susținerilor, ci și corectitudinea normelor. Aceasta va fi, astfel, o logică atât a discursurilor „practice”, cât și a celor „teoretice”.²¹ Desigur, condițiile logice de realizare a consensului motivat rațional vor fi diferite pentru fiecare din aceste două cazuri.

Revenind la discuția din „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, Habermas trece în revistă diverse posibilități pentru un criteriu, care să servească la a distinge dintre un consens adevărat de un consens fals. Concluzia la care el ajunge este că:

Deosebirea adevăratului consens de cel fals trebuie să fie decisă, în cazurile de îndoială, prin discurs. Rezultatul unui discurs este însă la rândul său dependent de atingerea unui consens rezistent. Teoria consensuală a adevărului conștientizează faptul că nu se poate decide asupra adevărului enunțurilor fără raportare la competența judecătorilor posibili și asupra

acestei competențe, la rândul ei, nu se poate decide fără aprecierea veracității exprimărilor lor și a justeței acțiunii lor.²²

Pe de altă parte, această posibilitate a deosebirii aparține chiar sensului vorbirii, examinării discursive a pretenției de adevăr că un consens veritabil poate fi atins și că el poate fi deosebit de unul aparent. Fără această presupunere a noțiunii de discurs, și prin ea a noțiunii de adevăr, există pericolul ca vorbirea să-și piardă sensul. Habermas încearcă a rezolva această problemă prin introducerea noțiunii de „situație de vorbire ideală”. El susține că semnificația, pe care discursul o are pentru noi, poate fi explicată doar în măsura în care discursul implică o presupunere că participanții la el se află într-o situație de vorbire ideală, adică faptul că ei discută sub condiții care garantează că acest consens este unul veritabil.

Recursul prealabil la situația de vorbire ideală reprezintă garantul în virtutea căruia, noi ne putem permite să legăm de un consens atins în fapt pretenția adevăratului consens; în același timp, acest recurs prealabil este o instanță critică în raport cu care poate fi pus sub semnul întrebării și apoi examinat fiecare consens factual și poate fi stabilit dacă el este un indicator suficient pentru înțelegerea reală.²³

Situația de vorbire ideală

Simplul act de a participa într-un discurs, de a încerca să se ajungă la un acord cu privire la adevărul unei exprimări problematice sau al corectitudinii unei norme problematice, poartă cu sine presupuziția că un acord autentic este posibil. Dacă nu presupunem că: un asemenea consens fundamental este posibil, și că: putem, într-un fel sau altul, diferenția între un consens fals și un consens autentic, atunci chiar sensul discursului, a exprimării este pus sub semnul întrebării, afirmă Habermas. În încercarea de a ajunge la o decizie „rațională” cu privire la astfel de probleme, trebuie să presupunem că rezultatul discuției noastre este rezultatul pur și simplu al forței celui mai bun argument și nu al unor constrângeri accidentale sau sistematice. Această lipsă a constrângerii,

²⁰ *Ibidem*, p. 415.

²¹ *Ibidem*, 427 – 428.

²² Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, *op. cit.* p. 218.

²³ *Ibidem*, p. 219.

această excludere a comunicării sistematic distorsionate (de exemplu, distorsiunile ideologice sau nevrotice) poate fi, argumentează Habermas, caracterizată formal, adică în termenii structurii pragmatice a comunicării. Teza sa este că structura comunicării este liberă de constrângeri doar atunci, când, pentru toți participanții, există o distribuție simetrică a șanselor de a selecta și angaja actele de vorbire, atunci când există o egalitate de șanse efectivă pentru asumarea rolurilor în dialog.

... numim ideală o situație de vorbire, în care comunicarea nu este împiedicată nu numai de influențele exterioare contingente, ci și de coercițiile, care rezultă din structura însăși a comunicării. Situația ideală de vorbire exclude contorsionarea sistematică a comunicării. În ea domnește exclusiv coerciția propriu-zisă fără coerciție a celui mai bun argument, care permite verificarea metodică obiectivă a susținerilor și soluționarea motivată rațional a problemelor practice.²⁴

Pornind de la „simetria generală” a comunicării rezultă cerințe specifice pentru fiecare din cele patru clase ale actelor de vorbire. (1) Toți participanții potențiali trebuie să aibă aceeași șansă de a angaja acte de vorbire *comunicative* astfel, încât să poată iniția și să perpetueze în orice moment un discurs. (2) Toți participanții trebuie să aibă șanse egale în a folosi acte de vorbire *constataive*, adică să prezinte sau să pună în întrebare, să fundamenteze sau să respingă exprimări, explicații, interpretări și justificări, astfel încât nicio opinie să nu rămână exceptată de la tematizare și de la critică. Următoarele două cerințe se referă, numai indirect, la discurs, în mod direct ele se referă la organizarea interacțiunii, de vreme ce eliberarea discursului de constrângerile acțiunii este posibilă numai în cadrul acțiunii comunicative pure. Condițiile situației de vorbire ideală trebuie să asigure, arată Habermas, nu numai discuții nelimitate, ci și discuții care sunt eliberate de orice constrângere, indiferent care este sursa acestora (un comportament strategic, sau

bariere comunicaționale impuse printr-o ideologie, sau nevroză). (3) În discurs, sau în situația de vorbire ideală sunt admiși doar vorbitorii care, în calitate de subiecții ce acționează, au aceleași șanse de a folosi actele de vorbire *representative*, de a-și exprima atitudinile, sentimentele, intențiile etc. astfel, încât participanții sunt sinceri în relația lor cu sinele și pot în acest fel face transparentă natura lor internă și altora. (4) În discurs sunt admiși doar vorbitorii care, ca actori, au aceeași șansă de a folosi actele de vorbire *regulative*, de a porunci sau de a se opune, de a da socoteală sau a cere etc., astfel încât să excludă privilegiile înțelese în sensul unor norme de acțiuni care obligă unilateral, și să existe egalitatea de șanse de a iniția discursuri, adică să poată fi puse în practică, în mod real.²⁵

Există anumite implicații ce rezultă din această analiză a cerințelor impuse de situația de vorbire ideală. În primul rând, condițiile pentru discurs sunt legate de condițiile unei forme ideale de viață. La fel cum noțiunea de acțiune comunicativă sau de interacțiune pură implică posibilitatea discursului, noțiunea de discurs nu poate fi concepută fără cea de interacțiune pură. Altfel spus, cerințele unei situații de vorbire ideale, în care rezultatele discursului sunt urmare a unui consens veritabil, includ o conceptualizare lingvistică a ideilor tradiționale de adevăr, libertate și dreptate.

Este evident, afirmă Habermas, că în condițiile de exprimare reale situațiile de vorbire ideale sunt rare, chiar niciodată întâlnite. Dar acest lucru nu face ilegal idealul, pentru că acesta poate servi ca ghid pentru discurs sau examinarea comunicării sistematic distorsionate. În ceea ce privește statutul situației de vorbire ideală, Habermas arată că:

... nu este niciun fenomen empiric, nicio pură construcție, ci o presupunere asumată reciproc, în mod inevitabil, în discursuri. Această presupunere poate și trebuie să fie contrafactuală; dar și atunci, când este făcută contrafactual, ea este o ficțiune eficace operativ în evenimentul de comunicare. De aceea aș prefera să vorbesc

²⁴ *Ibidem*, p. 220. A se vedea și Jürgen Habermas, „Teorii ale adevărului”, *ed. cit.*, p. 455.

²⁵ *Ibidem*, p. 220 – 222. A se vedea și Jürgen Habermas, „Teorii ale adevărului”, *ed. cit.*, p. 455 – 456.

de o anticipare, de un recurs prealabil la o situație de vorbire ideală. Numai acest recurs, prealabil, este garanția care ne îngăduie să legăm un consens atins în fapt, pretenția unui consens rațional; în același timp, el este un criteriu critic în raport cu care fiecare consens atins în fapt, poate fi pus sub semnul întrebării și examinat, dacă este un indicator suficient pentru un consens întemeiat.²⁶

Așadar, statusul situație de vorbire ideală, așa cum rezultă el din citatul de mai sus, se prezintă ca unul cvasi-transcendental – asemenea intereselor de cunoaștere analizate în capitolul precedent -, sau în terminologia habermasiană din „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative” și „Teorii ale adevărului”, *aparență transcendentă*:

Situația de vorbire ideală ar fi mai curând de comparat cu o aparență transcendentă ... Recursul la situația de vorbire ideală are pentru fiecare comunicarea posibilă însemnătatea unei aparențe constitutive, care este în același timp anticiparea unei forme de viață. A priori nu putem ști, desigur, dacă această anticipare este numai iluzie provenită, ca întotdeauna, din supoziții inevitabile sau, dacă condițiile empirice pentru realizarea formei de viață presupuse, pot fi practic realizate. Normele fundamentale ale vorbirii posibile, cuprinse în pragmatica universală, conțin din acest punct de vedere o ipoteză practică.²⁷

Adică, pe de o parte situația de vorbire ideală se constituie într-un fundament normativ al discursului, și prin urmare, și al acțiunii comunicative, iar pe de altă parte, situația de vorbire ideală se naște din nevoia practică de a putea garanta un posibil consens.

Rezumând, împreună cu David Held²⁸, demersul lui Habermas, în acest stadiu al dezvoltării teoriei sale critice, pleacă de la analiza vorbirii care este orientată de ideea de înțelegere, a unui consens veritabil –

care este rar realizat; analiza consensului arată că acesta se bazează pe patru pretenții de validitate; analiza pretențiilor de validitate arată că acestea pot fi stabilite doar prin discurs; analiza discursului este legată de ideea unei situații, în care acordul este atins, pur și simplu, pe baza „celui mai bun argument” – o situație de vorbire ideală; analiza situației de vorbire ideală arată că ea implică presupunerea unui context instituțional al interacțiunii. Punctul final al acestei argumentări este că structura vorbirii este legată de „anticiparea unei forme de viață în care adevărul, libertatea și dreptatea sunt posibile”. Teoria critică este, prin urmare, fundamentată pe un standard normativ, care nu este arbitrar, ci „inerent în chiar structura acțiunii sociale și a limbajului”.

Comunicarea sistematic distorsionată

Așa cum am văzut, situația de vorbire ideală exclude comunicarea sistematic distorsionată. „Comunicarea sistematic distorsionată” este eșecul de a atinge scopul acțiunii comunicative care este acela al înțelegerii reciproce, și care apare ca urmare a problemelor care dezechilibrează interacțiunea socială. După cum arată Andrew Edgar, Habermas realizează o delimitare subtilă²⁹. Pe de o parte, avem de a face cu eșecuri neesențiale care apar datorită faptului că unuia sau mai multor participanți le lipsește o anumită abilitate comunicativă. Aceste nereușite în comunicare sunt depășite prin abilități hermeneutice, adică participanții recunosc că există o problemă de comunicare și sunt capabili să-și folosească abilitățile lor interpretative pentru a propune soluții posibile și de a le testa prin discuții suplimentare. Comunicarea sistematic distorsionată, pe de altă parte nu poate fi îndepărtată prin folosirea abilităților obișnuite, pe care le au comunicatorii competenți. Mai mult chiar, nereușita poate să nu fie recunoscută de aceia care iau parte la conversație.

Inițial, în eseuul său *Despre comunicarea sistematic distorsionată*³⁰ (1970) Habermas dezvoltă această noțiune printr-un model

²⁶ Jürgen Habermas, „Teorii ale adevărului”, *ed. cit.*, p. 458.

²⁷ Jürgen Habermas, „Preliminarii la o teorie a competenței comunicative”, p. 218, și „Teorii ale adevărului”, *ed. cit.*, p. 459.

²⁸ David Held, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas* (Berkeley: University of California Press, 1980), p. 345.

²⁹ Andrew Edgar, *Habermas: The Key Concepts*, (London&New York: Routledge, 2006), p. 147 – 148.

³⁰ Jürgen Habermas, „On Systematically Distorted Communication”, *Inquiry*, 13 (1970), 205 – 218.

psihanalitic. Un pacient suferă de simptome, care îl tulbură profund de parcă acestea ar avea cauze naturale. În fapt, ele sunt rezultatul acțiunilor proprii ale pacientului, chiar dacă acțiunile sunt inconștiente. Mai mult, simptomele sunt legate simbolic de o experiență traumatică anterioară, cu care pacientul s-a confruntat, în mod conștient. Simptomele formează, prin urmare, un limbaj privat (constând în ceea ce Habermas numește simboluri, care sunt „despărțite” de limbajul public), pe care chiar creatorul său nu poate să-l înțeleagă. Pacientul este vindecat doar cu ajutorul terapeutului, care îi cere să urmărească simptomele înapoi până la trauma originară, și, astfel, încurajând abilitatea pacientului de a-și reaminti și de a rezolva această experiență pe cale rațională.

Acest concept îi oferă lui Habermas posibilitatea de a dezvolta o teorie critică a ideologiei, care explorează și expune modul în care inegalitățile politice sunt menținute în societate prin manipularea idelilor. Comunicarea sistematic distorsionată arată că ideologia nu doar oferă o legitimare a structurii politice existente, ci, mai degrabă, încearcă să prevină ca oamenii să perceapă și să discute critic despre aceste inegalități. Distorsiunile sistematice le ascund oamenilor inegalitățile și procesele de represiune cu care se împletesc. Sarcina teoreticianului critic este, prin urmare, asemănătoare cu aceea a psihanalistului, care trebuie să ajute societatea să devină conștientă de gesturile fără sens, care încarcă comunicarea cotidiană.

Andrei Marga arată că: în *Reflecții asupra patologiei comunicării*³¹ (1974), Habermas delimitează „comunicarea distorsionată” și „comunicarea nedistorsionată” evitând criteriile inițiale ale distincției dintre patologic și normal, în favoarea „conținutului normativ inerent, în însăși noțiunea comunicării lingvistice”³². Adică indicarea a ceea ce este comunicare sistematic distorsionată este realizată plecându-se de la „baza de validitate” legată de cele patru

pretenții de validitate ale oricărei vorbiri – inteligibilitatea expresiilor, veracitatea expri-mărilor, adevărul conținutului propozițional și justetea interacțiunii cu interlocutorul. Astfel:

Cheia pentru patogeniza comunicării linguale rezidă, după părerea mea, într-o anumită supraîncărcare a organizării exterioare a vorbirii. Această încărcare trebuie deplasată în organizarea internă a vorbirii și duce la o distorsionare sistematică. Utilizez termenul de „distorsionare” pentru a accentua intuiția că organizarea internă a vorbirii exprimă presupoziiți universale și inevitabile ale comunicării linguale. Necesitatea transcendentală implicată de această caracteristică a ineluctabilității sau a lipsei de alternative nu implică inviolabilitatea.³³

Violarea organizării vorbirii, de care vorbește Habermas, vizează presupoziițiile universale ale comunicării, care nu se schimbă de la un context normativ la altul. Filosoful german exemplifică violarea acestor presupoziiții prin raportare la pretenția de validitate corespunzătoare. Astfel, încălcarea (nesatisfacerea) pretenției de inteligibilitate are loc atunci, când cineva vrea să întrețină, prin anumite formulări, confuzia asupra unei situații sau, când un vorbitor se exprimă confuz, fără să-și dea seama, în fața interlocutorilor. Violarea pretenției de veracitate duce la situații precum: un partener dintr-un cuplu pretinde că are sentimente anumite fără a fi așa, sau se trezește că nu are de fapt sentimentele, pe care le-a crezut față de partener. Atunci când se violează pretenția de „corectitudine normativă” se ajunge la situații precum comportamentul stereotip în situații în care se cere adecvare, desfășurarea unei comunicări, care pretinde nejustificat că este bazată pe un consens asupra condițiilor ei. În ceea ce privește pretenția de adevăr a susținerilor, „în mod curios nu există o violare a adevărului care să fie simptomatică pentru comunicarea distorsionată”³⁴. În general, se ajunge la „comunicare distorsionată” atunci, când „organizarea internă a vorbirii” este

³¹ Jürgen Habermas, „Reflections on the Communicative Pathology” în *On the Pragmatics of Social Interaction. Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*, (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2001), p. 128 – 170.

³² Andrei Marga, *Filosofia lui Habermas*, (Iași: Editura Polirom, 2006), p. 219.

³³ Jürgen Habermas, „Reflections on the Communicative Pathology”, *ed. cit.*, p. 147.

³⁴ *Ibidem*, p. 154.

deranjată, iar această „deranjare” înseamnă, de fapt, „violarea” consensului asumat implicit atunci când un vorbitor pășește în comunicare cu un interlocutor asupra a ceva.³⁵

Andrei Marga identifică patru proprietăți de bază ale conceptualizării lui Habermas în a sa teorie a comunicării:³⁶

(1) Habermas cercetează comunicarea din punctul de vedere normativ al condițiilor necesare pentru atingerea *telos*-ului ei immanent – *înțelegerea*. Teoria comunicării este menită să determine condițiile care trebuie satisfăcute, pentru ca *înțelegerea* să fie atinsă în comunicarea prin limbă. Caracterul normativ al conceptualizării sale este explicit, asumat programatic. Prin teoria „competenței comunicative”, Habermas caută să fundamenteze normativ teoria sa critică asupra societății.

(2) Filosoful german identifică în *telos*-ul implicit al comunicării verbalizate, sau al limbii, chiar *telos*-ul comunicării din viața socială. Cu prima propoziție pronunțată, argumentează Habermas, este exprimată, în mod nedeformat, intenția atingerii unui consens general și neconstrâns.

(3) Habermas operează cu un concept lărgit al *înțelegerii*. Acesta nu se reduce la preluarea exactă a conotațiilor exprimării, ci se extinde și cuprinde acordul celor care comunică asupra normelor interacțiunii lor. *Înțelegerea* se produce atunci, când între membrii unei comunități lingvistice se realizează un acord în privința justeții unei expresii relativ, la un fundament normativ recunoscut, în comun. Habermas a abordat acest acord, plecând de la o idee a lui George Herbert Mead, arată Marga, aceasta fiind relația reflexivă reciprocă a celor ce comunică.

(4) Habermas a căutat să degajeze și să conceptualizeze premisele asumate tacit și inevitabil de oricine, atunci când intră în comunicare. El recurge la procedeu reconstrucției raționale”, care este prezentat ca o nouă formă a *reflecției*. Acest procedeu conduce la identificarea condițiilor posibilității limbii, cogniției și acțiunii. Acestea sunt asumate tacit cu orice act de

vorbire, de cunoaștere și acțiune, care au natura unui sistem de reguli anonim și forma unei „cunoștințe intuitive”. Habermas pledează pentru integrarea în sistemul științelor a disciplinelor reconstructive cum sunt: logica, lingvistica generală și, mai ales, „pragmatica universală”. Aceasta din urmă, studiază condițiile posibilității *înțelegerii* în limbă, în general, și este menită să ofere baza pentru explicarea comunicărilor sistematic distorsionate și a proceselor de socializare deviate. Pragmatica devine acum cadrul în care pot fi explicate proprietățile sintactice și semantice ale limbii. Ea abordează comunicarea din punct de vedere al condițiilor interactive care trebuie să fie întrunite pentru a atinge *telos*-ul comunicării: *înțelegerea*.

Bibliografie

- Edgar, Andrew. *Habermas: The Key Concepts*. London & New York: Routledge, 2006.
- Habermas, Jürgen. „On Systematically Distorted Communication”, *Inquiry*, 13 (1970): p. 205 – 218.
- Habermas, Jürgen. „Some Distinctions in Universal Pragmatics: A Working Paper”, *Theory and Society*, 3 (1976): p. 155 – 167.
- Habermas, Jürgen. *Communication and the Evolution of Society*. translate by Thomas McCarthy, Boston: Beacon Press, 1979.
- Habermas, Jürgen. *Cunoaștere și comunicare*. ed. Andrei Marga. București: Editura Politică, 1983.
- Habermas, Jürgen. *On the Pragmatics of Social Interaction. Preliminary Studies in the Theory of Communicative Action*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2001.
- Held, David. *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Berkeley: University of California Press, 1980.
- Marga, Andrei. *Filosofia lui Habermas*. Iași: Editura Polirom, 2006.

³⁵ Andrei Marga, *op. cit.*, p. 220.

³⁶ *Ibidem*, p. 221 – 222.